

vâ sahibi din âlimi" olarak tanımlamışlardır. Ancak yine aynı müelliflerin bu terime bir de özel anlam verildiğine, amelî hükümleri asıl kaynaklarından çıkarabilen âlime fakih denildiğine işaret ettikleri görülmektedir. Fakih kelimesi her iki müellife göre "hadis âlimi" ve "ülû'l-emr" mânalarında da kullanılmıştır (Hatîb el-Bağdâdî, I, 27, 53; II, 110, 156, 158; İbn Abdülber, II, 27-29, 43). Daha sonraki dönemlerde ise fakih teriminin geniş anlamı terk edilmiştir. Fıkıh usulü âlimleri bu kelimeyi "müctehid" mânasında kullanmışlar, müctehid olmayan fıkıh âlimlerine (mukallidlere, yani İslâm'ın amelî hüküm ve kurallarını asıl kaynaklarından çıkarmayıp bunları müctehidlerden öğrenmiş, yazmış ve bunlara dayanarak fetva vermiş olanlara) fakih denilemeyeceğini ifade etmişlerdir (Emîr Pâdişah, IV, 242, 251). Ancak müctehidlerin azaldığı, dar anlamda fıkıh ilmiyle müctehid olmayan fıkıh âlimlerinin meşgul olduğu çağlarda (V. [XI.] yüzyıldan sonra) yaygın olarak bunlara da fakih denilmiş (Tehânevî, II, 1157; Siddîk Hasan Han, II, 400), fıkıh âlimlerinin biyografilerine tahsis edilen eserlerde (tabakâtü'l-fukahâ) bu derecedeki fıkıhçılar da yer almıştır.

Fıkıh âlimlerini müctehidden mukallide doğru sıralayan Hanefî tabakat kitaplarında fukaha yedi farklı tabakada gösterilmiş ve her biri için ayrı terimler kullanılmıştır. 1. İslâm fıkıhında müctehid olanlar (el-müctehidûn fi's-şer'). 2. Mezhepte müctehid olanlar (el-müctehidûn fi'l-mezheb). 3. Meselede müctehid olanlar (el-müctehidûn fi'l-mesâil). 4. Mezhep imamının metot ve görüşüne bağlı kalarak yeni meselelere çözüm getirebilen yani tahrîc yapabilenler (el-muharricûn, ashâbü't-tahrîc). 5. Mezhep imam ve müctehidlerinin görüşleri arasında tercih yapabilenler (ashâbü't-tercih). 6. Mezhepte mevcut görüşlerden kuvvetli ve zayıflarını ayırt edebilecek durumda olanlar (ashâbü't-temyîz). 7. Tam mukallidler (el-mukallidü'l-mahz). Diğer mezheplerin fıkıh âlimlerine ait tabakat kitaplarında ise arada bazı küçük farklar bulunmakla beraber tabaka sayısı beşe indirilmiştir. 1. Mutlak müstakil müctehidler. 2. Mutlak müntesip müctehidler (bu iki derece Hanefîler'in tasnifindeki ilk iki dereceye tekabül etmektedir). 3. Mukayyed müctehidler. 4. Mezhep içinde tercih ve açıklama yapanlar. 5. Mezhebi iyi anlayan ve doğru nakledenler (bu terimlerle ilgili geniş bilgi için bk. İCTİHAD).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 28-32; II, 1157; Wen-sinck, *el-Mu'cem*, "fkh" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "fkh" md.; Dârimî, "Mukaddime", 16, 29; Buhârî, "İlim", 20, "Enbiyâ", 8, 14, 19; Ebû Dâvûd, "Şalât", 1; Tirmizî, "İlim", 19; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-mütefaakkih* (nşr. İsmâil el-Ensârî), Beyrut 1400/1980, I, 27, 53; II, 110, 156, 158 vd.; İbn Abdülber, *Câmi'u beyânî'l-'ilm*, Müniriyye, ts., II, 27-29, 43; Taşköprizâde, *Tabakâtü'l-fukahâ*, Musul, ts. (el-Mektebetü'l-Merkeziyyetü'l-âmme), s. 6-11; Emîr Pâdişah, *Teyisr*, IV, 242, 251; İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî* (Mecmû'atü'r-resâ'il içinde), s. 11-13; Şah Velîyullah, *İkdu'l-cid fi ahkâmî'l-ictihâd ve't-taklîd*, Kahire 1398, s. 29-32; Siddîk Hasan Han, *Elcedü'l-'ulûm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kütübü'l-ilmiyye), II, 400; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd* (trc. Baha Arıkan), Ankara 1956, I, 17-32; Ahmad Hasan, *The Early Development of Islamic Jurisprudence*, İslâmâbâd 1988, s. 1-11; Hayreddin Karaman, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul 1988, II, 505-509; D. B. Macdonald, "Fakih", *IA*, IV, 449; a.mif., "Fakih", *El²* (İng.), II, 756.

HAYREDDİN KARAMAN

el-FAKİH ve'l-MÜTEFAKKİH

(الفقيه و المتفقه)

Hatîb el-Bağdâdî'nin

(ö. 463/1071)

fıkıh usulüne dair eseri.

Fıkıh mezheplerinin kendi metodolojilerini tedvîn ettikleri bir dönemde kâleme alınan *el-Fakih ve'l-mütefaakkih*, müellifinin çağdaşları olan İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Burhân*'ı ve Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ*'sından önce yazılmış olmalıdır. Klasik anlamda bir usul kitabı olmasa da Şâfiî mezhebinin hadisçi özelliğini yansıtan, fıkıh usul ve eğitimiyle ilgili önemli bir eserdir. Hatîb el-Bağdâdî'yi usul-i fıkıhın eski kaynaklarından biri sayılan bu eseri yazmaya sevkeden sebep, Hz. Peygamber'in, "Benim sözümü işitip de -başkasına- tebliğ eden kimsenin yüzünü Allah ak etsin" meâlindeki hadisinin (*Müsned*, I, 437; Ebû Dâvûd, "İlim", 10; Tirmizî, "İlim", 7; İbn Mâce, "Mukaddime", 18, "Menâsik", 76; Dârimî, "Mukaddime", 24) devrinde yeterince anlaşılabilmesi veya yanlış anlaşılması, bundan dolayı da hadisleri mâna ve özüne, metin ve sened yönünden inceliklerine vâkıf olmaksızın sadece yazan, ezberleyen ve bütün ömürlerini bu yolda tüketen kimselerin bir hayli çoğalmış olmasıdır. Bu yanlışlığa dikkat çekerek dinin temel esas ve delillerinin iyi anlaşılmasına ve doğru kullanılmasına eseriyile katkıda bulunmak isteyen Bağ-

dâdî, kelâmcılarla re'y ehli fakihlerin hadis ehlini ta'n ettiğini, hatta hadislerle meşgul olanların cehaletle suçlanacak durumlara düştüklerini, bütün bunların sorumlularının fıkıh bilmeyen basiretsiz hadis toplayıcıları olduğunu ifade eder. Ayrıca kendi dönemindeki hadis ehlinin fakihlerle bir arada bulunmaktan kaçındığını ve muteber addedilen re'y ile kötülenen re'y arasındaki farkı anlamayıp sadece re'y aleyhindeki hadisleri esas aldıkları için kıyasa başvuran fakihleri kınadıklarını, fakat sonuçta onlara uyumak zorunda kaldıkları için de çelişkiye düştüklerini belirtir. Bu eser hadisçilerle fıkıhçıları birbirine yaklaştırmak, her iki zümrenin re'y ve hadis konularındaki eksiklerini telâfi etmek suretiyle birbirlerine yardımcı olmalarını sağlamak amacıyla kaleme alınmış ve rivayet zenginliğinin yanı sıra ictihad konularındaki derinliği sayesinde de dengeli bir sentez sunmayı başarmıştır. Ayrıca hocatalebe ilişkileri ve öğretim metotlarıyla ilgili rivayet ve görüşleri de özellikle din eğitimi ve pedagoji açısından önemlidir.

Hatîb el-Bağdâdî kitabın giriş kısmında, bu eserinde doğru görüş sahiplerini dinî ilimlerde derinleşmeye, dinî hükümleri anlamaya ve bu konuda gayret sarfetmeye teşvik eden hadisleri rivayet edeceğini, fıkıh usulünden, delillerin tesbitinden, övülen ve yerilen re'yden, ictihadın mahiyetinden, ilim otoritesinin (fakih) ve ilim yolcusunun (mütefaakkih) eğitim ve öğretim, fetva verme ve halkla ilişkiler esasında takip edeceği usul ve erkânın, kendilerinde bulunması gereken âdâb ile yapmaları veya kaçınmaları gereken davranışların neler olduğundan bahsedeceğini söyler. Bu durumda eserin genel hatlarıyla fıkıhın ve fakihin önemi ve fazileti, fıkıh usulü konuları, eğitim ve öğretimle ilgili hususlar olmak üzere üç temel konudan oluştuğu söylenebilir.

On iki cüzden meydana gelen eserde cüzler, konular arasında kesin bir ayrımı göstermekten çok kitabın yazım veya istinsahından kaynaklanan bölümler görünümündedir. Eserde önce dinin derinlemesine kavranılmasının (tefaakkuh) önemi, bununla ilgili hadisler, sahâbe ve tâbiîn sözleri, hadis ilminin geleneğine uygun şekilde muttasıl rivayet zinciriyle verilir. Bunun ardından fıkıh ve fıkıh usulünün tanımları yapıldıktan sonra fıkıhın dört temel kaynağı olan kitap, sünnet, icmâ ve kıyas konuları klasik usul kitaplarındakine benzer şekilde, fakat Hz. Pey-

el-Fakih
ve'l-mütefaqqih'in
zahriyesi
ve ilk sayfası
(Köprülü Ktp.,
nr. 392)

gamber'e ve ilk dönem İslâm bilginlerine atfedilen görüş ve isnadların rivayet zincirleri tam olarak verilmeye özen gösterilerek işlenir. Kıyastan sonra te'aruz ve tercih, istishâb, aslı ibâha, deliller arası hiyerarşi ve sıralama gibi konulara yer verilir. Bunun ardından da fikhî münazara, cedel, soru sorma ve cevap verme âdâbı, taklid, fakihin öğrencileriyle ve halkla ilişkisi, ders âdâbı, öğretim metodu, müftî, müsteftî ve fetva ile ilgili çeşitli meseleler incelenir.

Müellif eserinde çok defa konuyla ilgili rivayetleri zikretmekle yetinmekle ve şahsî temayülünü de böylece belirtmiş olmakta, fakat yorum ve değerlendirmeye yapmaktan genelde kaçınmaktadır. Meselâ birinci babda, "Allah kimin hakkında hayır murat ederse onu dinde fakih yapar" hadisini yirmi dört ayrı rivayet kanalından nakletmiş ve bu hadis ile senedleri hakkında herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Fıkıh usulüyle ilgili konularda da önce kavramları tarif etmiş, daha sonra bu husustaki görüşleri destekleyici mahiyette olan âyetleri, hadisleri, sahâbe ve ardından gelen nesillere ait görüşleri isnad zinciriyle nakletmiş, nâdir olarak da konunun sonunda kendi görüşünü belirtmiştir (örnek için bk. s. 66). Müellifin hadisçi olması ve fıkıh tarihi içinde de ehl-i hadîs grubunun önemli temsilcileri arasında yer alması, *el-Fakih ve'l-mütefaqqih*'in bu tarz ve üslûpta yazılmasının ana sebebinin teşkil eder. Ancak eserin fıkıh usulünün konularıyla ilgili olarak ilk dönem İslâm âlimlerinden gelen birçok rivayete yer vermesi onun önemini arttırmaktadır. Rivayetlerin zenginliğinde müellifin hadisçiliği kadar tarihçiliğinin ve bir-

çok ilim merkezini dolaşmış olmasının da etkisi bulunmalıdır. Hatîb el-Bağdâdî fıkıhta Şâfiî mezhebine bağlı olmakla birlikte bu eserini mezhep taassubu içerisinde yazmamış, ancak yaptığı nakillerde kendi mezhebinin görüşlerine veya onları destekleyen rivayetlere ağırlık vermiştir.

Bağdâdî'nin fıkıh usulü alanında *ed-Delâ'il ve's-şevâhid 'alâ şıḥḥat'il-'amel bi-ḥaberi'l-vâhid* adlı bir başka eseri de bulunmakla birlikte *el-Fakih ve'l-mütefaqqih*'in ayrı bir önemi vardır. Hatta denilebilir ki müellifin bu eserinin fıkıh usulü alanında kazandığı itibar, onun tarih ve biyografi sahasında *Târîḫü Bağdâd* ve hadis usulü alanında *el-Kifâye* adlı eserlerinin ulaştığı dereceden aşağı değildir. Bundan dolayı Bağdâdî'nin muarızları dahi onun bu kitabından müstaḡni kalamamışlar, eserlerinde ondan iktibaslarla bulunmuşlardır (bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 46, 202; M. Zâhid Kevserî, s. 14).

el-Fakih ve'l-mütefaqqih'in bugüne kadar tesbit edilebilen iki nüshası mevcuttur. Şam'da Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de (nr. 59/92) bulunan nüsha, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. Ali b. Kâsım el-Kâmilî'nin rivayeti olup İsmâil el-Ensârî tarafından, üzerinde fazla bir çalışma yapılmadan kısa bir mukaddime ile birlikte ilki Riyad'da (1389/1969) olmak üzere iki cilt halinde çeşitli baskıları yapılmıştır. İstanbul'da Köprülü Kütüphanesi'ndeki (nr. 392) nüshayı ise Ebû Mansûr İbn Hayrûn (ö. 539/1144) Bağdâdî'den icâze yolu ile rivayet etmiştir (bk. vr. 1^a). Yusuf Kılıç eseri, her iki nüshasını karşılaştırmak suretiyle bir doktora çalışması olarak neşre hazırlamıştır (bk. bibl.).

Bu tezin I. cildinde Bağdâdî'nin hayatı, eserleri, *el-Fakih ve'l-mütefaqqih*'in metodu ve muhtevası ile râviler hakkındaki bilgi verilmiş, hadisler tahrîr edilmiştir. II. ciltte eserin metni verilmiş, sonuna da çeşitli indeksler eklenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-mütefaqqih*, Köprülü Ktp., nr. 392; a.e. (nşr. İsmâil el-Ensârî), Beyrut 1400/1980; a.mlf., *Şerefü aşâhî'l-ḥadîs* (nşr. M. Said Hatiboğlu), Ankara 1972, s. 13-15; a.mlf., *Takyidü'l-'ilm* (nşr. Yüsus el-Uş), Dimaşk 1974, s. 1-27; *Müsned*, I, 437; III, 25; IV, 80; Dârimî, "Mukaddime", 24; İbn Mâce, "Mukaddime", 18, "Menâsik", 76; Ebû Dâvûd, "İlim", 10; Tirmizî, "İlim", 7; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 265-270; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 33-36; İbn Kayyim el-Cevziyye, *l'âmü'l-muvakki'în*, I, 46, 202; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, Beyrut 1977, XII, 101-103; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1447; *Hediyetü'l-'arifîn*, I, 79; Brockelmann, *GAL*, I, 400-401; *Suppl.*, I, 562-564; Ziriklî, *el-A'lam*, I, 166; M. Zâhid Kevserî, *Fikḥü Ehli'l-'Irâk ve ḥadîsühüm* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gude), Beyrut, ts., s. 14; Yusuf Kılıç, *el-Hatib al-Bağdâdî ve al-Fakih ve'l-mütefaqqih Adlı Eseri* (doktora tezi, 1978), İÜ Ed.Fak., I-II; Ahmed Ateş, "el-Hatib el-Bağdâdî ve Takyid Al-İlm Adlı Eseri", *ÂÜİFD*, I (1952), s. 91-103; Mahmûd eş-Şerkâvî, "el-Hatib el-Bağdâdî: mü'erriḫü Bağdâd ve 'âlimühâ", *ME*, XXXV/4 (1963), s. 417-422; Fedwa Maltî Douglas, "Controversy and Its Effects in the Biographical Tradition of al-Khatib al-Baghdadi", *St.I*, XLVI (1977), s. 115-131; Mahmûd b. Ahmed et-Tahhân, "el-Hatib el-Bağdâdî beyne'l-muḥaddisîn ve'l-fukahâ", *Eqdâ'u's-şer'i'a*, X, Riyad 1399/1978, s. 325-347.

FERHAT KOCA

FÂKİHİ

(الفاكهية)

Ebû Abdillâh Muhammed
b. İshâk b. Abbâs el-Fâkihî
(ö. 278/891-92 [?])

Aḥbârü Mekke adlı
eseriyle meşhur olan tarihçi.

215-220 (830-835) yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Kinâne kabilesine mensuptur ve dedelerinden Fâkih b. Amr b. Hâris'e nisbetle Fâkihî nisbiyle tanınmıştır. Gençlik yıllarını Mekke'de geçiren Fâkihî ilim tahsili için çeşitli şehirlere gitti. Bağdat'ta Ahmed b. Abdülvehhâb el-Utâridî'den, Küfe'de İsmâil b. Muhammed el-Ahnesî'den, San'a'da Muhammed b. Ali en-Neccâr ve İbrâhim b. Ahmed el-Yemânî'den, Harâz'da (Yemen) Ahmed b. Sâlih ve Ali b. Münzir el-Küfî'den ders aldı.

Mekke'nin seçkin simalarından biri olan Fâkihî hem emîrler hem de âlimler nezdinde büyük bir itibara sahipti. Kaynaklarda onun ilmî veya idarî bir görev-